

BADIIY MATNLARDA MAISHIY LEKSIKANING SEMANTIK VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI (o'zbek, nemis va rus tillari misolida)

*Alimov Tohir Egamshukurovich,
O'zDJTU tayanch doktoranti
E-mail: tohir@gmx.net*

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada rus yozuvchisi Yu.K. Vellaning asarlaridagi maishiy leksikaning o'ziga xos ravishda qo'llanilishi, muallif tomonidan qo'llanilgan uy-ro'zg'or nomlarining semantik va funksional xususiyatlari, ularning o'zbek va nemis tillaridagi tarjimasi, ekvivalenti (muqobili) mavjud bo'lmagan taqdirda ularning izohi qiyosiy-chog'ishtiruv asosida tadqiq qilindi. Asarda taqdim etilgan ruscha maishiy leksika – Rossiyaning Sibir o'lkasida yashovchi xalqlarning turmush tarzini ifodalaydi.*

***Kalit so'zlar:** nemis, rus, o'zbek tili, maishiy leksika, uy-ro'zg'or buyumlari, parda, beshik.*

Maishiy leksika – maishiy, kundalik hayotda, turmush tarzidagi voqea-hodisa va buyumlar va shu kabilarni nomlashda qo'llaniladi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, maishiy leksikani – yashash joyi, mebeli, xo'jalik mollari, uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechak, oziq-ovqat, ichimliklar, idish-ovoq va oshxona jihozlari, uy hayvonlari, mehnat jarayonlari va hatti-harakatlar, udum nomlari va shu kabilar tashkil etadi. [1, 493]. Kundalik hayotda qo'llanadigan bu kabi uy-ro'zg'or nomlari (stol, kasha, kvartira, bryuki, tramvay, kupitъ, pomenyatъ, koshka) neytral, keng iste'moldagi so'zlar bo'lib, aktiv lug'at tarkibidagi leksika turi hisoblanadi. Ba'zi hollarda mazkur leksika og'zaki nutqda qo'llanganda stilistik bo'yoqdorlikka uchraydi (*картошка, столовка*) [2, 48].

Maqoladagi maishiy leksikani tadqiq qilishda yozuvchi asarlaridagi uy-ro'zg'or nomlariga doir leksemalarni muttasil ravishda to'plash metodi, tizimli-funksional tahlil, kontent tahlil (xabar-ma'lumotlarning mazmunini tahlil qilish)

kabi metodlardan foydalanildi. “Maktab-internatdagi bir tong” (Утро в школе-интернате) asaridagi quyidagi gapda: «*Встанешь утром, откинешь с окна занавеску, выглянешь во двор, а там на скамейке сидит синица*» [2, 14]. Muallif «*шторы/тюль*» soʻzlari oʻrniga, u ogʻzaki nutq uchun xos boʻlgan “*занавеска*” leksemasini qoʻllaydi va shu orqali u ifoda qilayotgan hayotning sodda va mushtarakligini koʻrsatib berishga harakat qiladi [12, 164]. S.I. Ojegovning lugʻatida “*занавеска*” soʻzi: «*Полотнище из ткани для закрывания, отгораживания чего-н.*» deb izohlangan [5, 210].

Bu soʻz oʻzbek tiliga “*parda*” deb tarjima qilinadi va deraza yoki eshik tirqishini yopish uchun qoʻllanadi. Undan tashqari mazkur leksema badiiy asar sahnalashtirilganda “*parda*” sifatida mavjud va u asarning tarkibiy qismidagi voqelikning ifodasini anglatadi (1-*parda*., 2-*parda* v.k.). Nemis tilida «*занавеска*», “*parda*” soʻzi “*der Vorhang*” , “*die Gardine*” shakliga ega va keyingi, yaʼni *die Gardine* leksemasi ogʻzaki nutqda turgʻun soʻz birikmasi (ibora) hosil qilib, “*hinter schwedischen Gardinen*” – oʻzb. “qamoqxonada”, rus. “*в тюрьме, за решёткой*” kabi maʼnolarni ham anglatadi [11, 287].

Yu. Vellaning “*Umrboqiylik haqida*” – «*О вечном*» nomli asarida: «*Еще думал о том, что мне, оказывается, совсем не безразлично, кто для меня будет строить мою последнюю колыбель*» [4, 18] kabi ifoda mavjud. S.I. Ojegovning izohli lugʻatida «*колыбель*» soʻzi ikkita tushunchani anglatilishi maʼlum qilinadi, yaʼni: «*1. Род небольшой кровати, в к-рой укачивают ребенка. 2. перен. Место возникновения чего-н.*» [5, 280].

Asar muallifi ushbu tushunchalarning ikkinchi, koʻchma maʼnosidan foydalangan. Yozuvchi tobut va bolalar belanchagini oʻzaro qiyoslagani bejiz emas. “*Tobut*” soʻzi qoʻpol badiiy boʻyoqqa ega, bu esa kitobxonni chalgʻitadi, shuning uchun ushbu soʻzning oʻrniga «*колыбель*» (oʻzb.: *beshik, belanchak*, nem.: *die Wiege*) soʻzini qoʻllash natijasida yozuvchi vaziyatni erkinlashtiradi va

shu bilan birga matndagi maishiy-madaniy va ijtimoiy o‘ziga xoslikni saqlab qoladi [14, 98]. Ta’kidlash joizki, o‘zbek tiliga «*колыбель*» so‘zi izohli ravishda “belanchak” yoki “beshik” deb tarjima qilinadi, qiyoslang: *Beshik* – chaqaloqni belab va tebratib uxlatish uchun tol yoki tut yog‘ochidan yasalgan yorg‘a oyoqli maxsus moslama [3, 245]. Beshik qadimdan o‘zbek, tojik, turkman, qoraqalpoq, qirg‘iz va boshqa sharq xalqlari orasida keng tarqalgan. Qadimgi manbalarda, xususan "Devonu lug‘otit turk" (11-asr)da tilga olingan [3, 142].

Zamonaviy o‘zbek badiiy adabiyotida beshik so‘zi qo‘llangan quyidagicha misollarni uchratish mumkin, ya’ni: *Ziyod shunday kulimsinadi, shunday kulimsinadi – beshikdagi chaqaloqday kulimsinadi!* [7, 42]. *Beshik yo‘rg‘a gurs-gurs borib keldi. Beshik yo‘rg‘a do‘q-do‘q borib keldi* [8, 63].

O‘zbek badiiy adabiyotida “beshik” leksemasi toponim sifatida ham qo‘llaniladi. Masalan: *Beshikbellikdagi bitiklar salmoqli-salmoqli bo‘ldi. Boisi – bellik tekis ham enlik bo‘ldi* [7, 117]. Ta’kidlash joizki, Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarida “beshik” so‘zi 76 marta va shularning bittasida toponim tarkibida qo‘llanilgan. Lekin uning “Ot kishnagan oqshom” va “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” nomli asarlarida bu leksema umuman uchramaydi. Nemis tilida ushbu so‘z *die Wiege* deb tarjima qilinadi va u quyidagicha izohlanadi. *Wiege ist ein Bett für einen Säugling, in dem dieser geschaukelt werden kann*– chaqaloqni yotqizib tebratadigan moslama [6, 1323]. *Die Wiege* so‘zi ham o‘z va ko‘chma ma’nolariga ega. O‘z ma’nosida bu so‘z “bolalar belanchagi” deb tarjima qilinsa, ko‘chma ma’noda esa biror voqea-hodisa yoki narsaning asosi, o‘zagi, ibtidosi kabi ma’nolarni anglatadi. Masalan: "Die **Wiege** des Universums – Ende der Dunkelheit"[10, 169].

Uzoq Sharq, Sibir o‘lkalari aholisiga xos so‘zlarning alohida bir qismini maishiy leksika tashkil qiladi. Yu.K. Vellaning asarlarida aks etgan o‘ziga xos leksikaning asosi – maishiy leksikadan iborat. Muallif asarlaridagi maishiy leksika

Uzoq Sharq, Sibir xalqlarining lisoniy, ijtimoiy, madaniy-maishiy iste'molidagi soʻzlardan farq qiladi[13, 148]. Ba'zi soʻzlar muallif tomonidan izohlanadi, matnda ushbu leksika mazkur xalqlarining madaniy-maishiy va ijtimoiy muhitini ifodalaydi.

Shunday qilib, Yu. Vellaning asarlarini tadqiq qilish natijasida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

1. Muallif oʻz asalarida maishiy leksikani qoʻllaydi va ular uning ijodiga oʻziga xoslikni mujassam qiladi. Yu. Vella Yugranning oʻtroq yashovchisi, xanti va nene xalqlari madaniyatining sohibi hisoblanadi. Bu holat unga turli maishiy leksikadan foydalana olish imkoniyatini beradi. Nemis yoki oʻzbek kitobxonlari Yu. Vella asarlari bilan tanishish natijasida oʻzlariga yangi “dunyo” kashf etadilar.
2. Yu. Vella asarlarining tahlili koʻrsatdiki, asarda qoʻllangan qiziqarli, milliy kolorit bilan sayqallangan soʻzlardan foydalanish natijasida shu yerlik aholining ruhiy-ijtimoiy va moddiy madaniyati chuqur ifodasini topgan. Zamonaviy maishiy hayotning oʻziga xosligi, faktlari va tarixi tasvirlangan, milliy kolorit joʻsh urib turibdi. Mazkur milliy kolorit bilan sayqallangan maishiy leksikani boshqa tillarga, jumladan, nemis va oʻzbek tillariga oʻgʻirish uchun izohlash metodi qoʻlaniladi.
3. Badiiy adabiyotlarda maishiy leksikaning qoʻllash zararligi ma'lum, busiz esa, Yu. Vella asarlarida mavjud boʻlgan xalq hayotining umumiy ifodasi, mazmuniy jihatlari, umumiy stilistikasi, tilning yorqinligi va muallifning oʻziga xosligini kuzata olmaysiz.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Брагина Н. Г. Память в языке и культуре. Москва: –2007.
2. Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов. Ростов-на-Дону: Издательство ЭКСМО. – 2010.

3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1,3-jild, Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. – 2020.
4. Вэлла Ю. «Ветерок с озера»: проза / Ю. Велла. Ханты-Мансийск: Полиграфист. –2008.
5. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – Москва: Азбуковник. –1998.
6. Karl-Dieter Bunting. Deutsches Wörterbuch. Chur, Schweiz: Isis Verlag AG. – 1996.
7. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар (роман). Тошкент: Шарқ. – 1994.
8. Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. Тошкент: Шарқ. – 2006.
9. Тоғай Мурод. Бу дунёда ўлиб бўлмайдди. Тошкент: Шарқ. – 2008.
10. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А.. Словарь-справочник лингвистических терминов /– Изд. 2-е. Москва: Просвещение. – 1976.
11. Тришин В. Н. Словарь синонимов. Москва: ASIS. – 2013.
12. Лобанов П. П. Сельскохозяйственная энциклопедия. Издание третье, переработанное - Москва: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы. – 1951.
13. Бренто Т.Н. Музыкальные инструменты Ямала: Северное издательство. – 2015
14. Дмитриев И. Контент-анализ: сущность, задачи, процедуры. Москва: Рефл-бук. –2005.